# 6.4 Правові наслідки порушення договірних зобов'язань

## Поняття та види порушення зобов'язання

Належне виконання зобов'язань є одним із фундаментальних принципів цивільного права. Договірні зобов'язання виникають з договору та передбачають обов'язок боржника виконати певну дію або утриматися від її вчинення на користь кредитора. У разі невиконання або неналежного виконання зобов'язання виникають правові наслідки, передбачені законом або договором.

Цивільний кодекс України визначає поняття порушення зобов'язання.

*«Порушенням зобов'язання є його невиконання або виконання з порушенням умов, визначених змістом зобов'язання (неналежне виконання).»*

(стаття 610 Цивільного кодексу України)

Таким чином, закон розрізняє дві основні форми порушення зобов'язання: **невиконання** та **неналежне виконання**.

### Невиконання зобов'язання

Невиконанням зобов'язання вважається ситуація, коли боржник взагалі не здійснює дії, передбаченої змістом зобов'язання, або не утримується від певної дії, якщо такий обов'язок встановлений договором або законом.

Наприклад, невиконанням зобов'язання є:

- непередання продавцем товару за договором купівлі-продажу;
- невиконання підрядником робіт за договором підряду;
- неповернення позичальником грошових коштів за договором позики.

У таких випадках кредитор має право застосувати передбачені законом або договором правові наслідки порушення зобов'язання.

### Неналежне виконання зобов'язання

Неналежним виконанням визнається виконання зобов'язання з порушенням умов договору або вимог закону. Таке порушення може стосуватися строків, способу, місця або якості виконання.

До найбільш поширених форм неналежного виконання належать:

- виконання зобов'язання з порушенням строків;
- передання товару неналежної якості;
- виконання робіт з відступами від умов договору;
- виконання зобов'язання не у повному обсязі.

Неналежне виконання також визнається порушенням зобов'язання і може спричиняти застосування відповідних правових наслідків.

**Прострочення боржника**

Одним із найбільш поширених видів порушення зобов'язання є прострочення боржника. Цивільний кодекс України визначає поняття прострочення боржника.

*«Боржник вважається таким, що прострочив, якщо він не приступив до виконання зобов'язання або не виконав його у строк, встановлений договором або законом.»*

(частина перша статті 612 Цивільного кодексу України)

Прострочення боржника має важливе юридичне значення, оскільки з цього моменту можуть виникати додаткові правові наслідки, зокрема обов'язок відшкодувати збитки або сплатити неустойку.

Крім того, закон передбачає, що боржник відповідає за наслідки випадкового знищення або пошкодження речі, якщо прострочення вже настало.

**Прострочення кредитора**

Порушення зобов'язання може бути пов'язане не лише з поведінкою боржника, але й із діями або бездіяльністю кредитора. У таких випадках має місце прострочення кредитора.

Цивільний кодекс України встановлює:

*«Кредитор вважається таким, що прострочив, якщо він відмовився прийняти належне виконання, запропоноване боржником, або не вчинив дій, встановлених договором, актами цивільного законодавства чи таких, що випливають із суті зобов'язання або звичаїв ділового обороту, до вчинення яких боржник не міг виконати свого обов'язку.»*

(частина перша статті 613 Цивільного кодексу України)

Прострочення кредитора має важливі правові наслідки. Зокрема, у такому випадку боржник може бути звільнений від відповідальності за прострочення виконання зобов'язання.

**Значення інституту порушення зобов'язання**

Поняття порушення зобов'язання є ключовим для визначення правових наслідків, які можуть застосовуватися до сторін договору. Саме встановлення факту порушення зобов'язання є підставою для застосування цивільно-правової відповідальності, відшкодування збитків, стягнення неустойки або інших правових наслідків.

Інститут порушення зобов'язання забезпечує належне виконання договірних обов'язків та сприяє стабільності цивільного обороту.

**Узагальнення**

Отже, порушенням зобов'язання визнається його невиконання або неналежне виконання. Основними видами порушення є повне

невиконання зобов'язання, виконання з порушенням умов договору, прострочення боржника або прострочення кредитора. Встановлення факту порушення зобов'язання має важливе юридичне значення, оскільки саме воно є підставою для застосування передбачених законом або договором правових наслідків.

## Загальні правові наслідки порушення зобов'язання

Порушення договірного зобов'язання тягне за собою застосування правових наслідків, передбачених законом або договором. Такі наслідки спрямовані на відновлення порушених прав кредитора, забезпечення належного виконання зобов'язання та компенсацію негативних наслідків, які виникли внаслідок порушення.

Цивільний кодекс України визначає систему загальних правових наслідків порушення зобов'язання.

«*У разі порушення зобов'язання настають правові наслідки, встановлені договором або законом, зокрема:*

1. *припинення зобов'язання внаслідок односторонньої відмови від зобов'язання, якщо це встановлено договором або законом, або розірвання договору;*
2. *зміна умов зобов'язання;*
3. *сплата неустойки;*
4. *відшкодування збитків та моральної шкоди.»*

(стаття 611 Цивільного кодексу України)

Таким чином, закон встановлює відкритий перелік правових наслідків порушення зобов'язання, оскільки вони можуть бути передбачені не лише законом, а й умовами договору.

### Припинення зобов'язання або розірвання договору

Одним із правових наслідків порушення зобов'язання є припинення зобов'язання шляхом односторонньої відмови від договору або його розірвання.

Такий наслідок застосовується у випадках істотного порушення договору або коли можливість односторонньої відмови передбачена законом чи договором. У таких ситуаціях сторона, права якої порушено, може припинити зобов'язальні відносини та вимагати відшкодування збитків.

### Зміна умов зобов'язання

У деяких випадках порушення зобов'язання може бути підставою для зміни умов договору. Це може стосуватися, наприклад, зміни строків виконання зобов'язання, порядку його виконання або інших істотних умов договору.

Зміна умов зобов'язання дозволяє сторонам зберегти договірні відносини та адаптувати їх до нових обставин.

**Сплата неустойки**

Одним із поширених наслідків порушення зобов'язання є сплата неустойки. Неустойка є визначеною договором або законом грошовою сумою, яку боржник повинен сплатити кредиторові у разі порушення зобов'язання.

Неустойка виконує **дві основні функції**:

- компенсаційну, оскільки частково компенсує втрати кредитора;
- стимулюючу, оскільки спонукає боржника до належного виконання зобов'язання.

**Відшкодування збитків та моральної шкоди**

Порушення зобов'язання також може спричинити обов'язок боржника відшкодувати завдані кредиторові збитки.

Відшкодування збитків спрямоване на відновлення майнового становища кредитора, яке існувало до порушення зобов'язання. Крім того, у певних випадках можливе відшкодування моральної шкоди, якщо порушення зобов'язання спричинило немайнові втрати.

**Співвідношення правових наслідків порушення зобов'язання**

Правові наслідки порушення зобов'язання можуть застосовуватися як окремо, так і у поєднанні один з одним. Наприклад, кредитор може одночасно вимагати відшкодування збитків і сплати неустойки, якщо це передбачено законом або договором.

Вибір конкретного способу захисту залежить від характеру порушення зобов'язання, умов договору та наслідків, які виникли для кредитора.

**Значення правових наслідків порушення зобов'язання**

Система правових наслідків порушення зобов'язання відіграє важливу роль у забезпеченні стабільності договірних відносин. Вона сприяє належному виконанню зобов'язань, захисту прав кредитора та відновленню порушеного майнового становища.

Крім того, наявність чітко визначених правових наслідків порушення зобов'язання забезпечує правову визначеність у цивільному обороті та підвищує рівень відповідальності сторін договору.

**Узагальнення**

Отже, порушення зобов'язання тягне за собою застосування правових наслідків, передбачених законом або договором. До основних правових наслідків належать припинення або розірвання договору, зміна умов зобов'язання, сплата неустойки, а також відшкодування збитків і моральної шкоди. Застосування таких наслідків забезпечує ефективний захист прав кредитора та сприяє належному виконанню договірних зобов'язань.

## Відшкодування збитків як наслідок порушення зобов'язання

Одним із ключових правових наслідків порушення договірного зобов'язання є відшкодування збитків. Цей інститут має компенсаційний характер і спрямований на відновлення майнового становища кредитора, яке існувало б у разі належного виконання зобов'язання.

Загальне поняття збитків визначено у Цивільному кодексі України.

*«Особа, якій завдано збитків у результаті порушення її цивільного права, має право на їх відшкодування.»*

(частина перша статті 22 Цивільного кодексу України)

Закон також визначає склад збитків.

«*Збитками є:*

1. *втрати, яких особа зазнала у зв'язку із знищенням або пошкодженням речі, а також витрати, які особа зробила або мусить зробити для відновлення свого порушеного права (реальні збитки);*
2. *доходи, які особа могла б реально одержати за звичайних обставин, якби її право не було порушене (упущена вигода*).»

(частина друга статті 22 Цивільного кодексу України)

Таким чином, законодавство розрізняє два основні елементи збитків: **реальні збитки** та **упущену вигоду**.

### Реальні збитки

***Реальні збитки*** – це фактичні втрати, яких зазнала особа у зв'язку з порушенням її права. До них належать:

- знищення або пошкодження майна;
- витрати, необхідні для відновлення порушеного права;
- додаткові витрати, які кредитор був змушений здійснити внаслідок порушення зобов'язання.

Наприклад, у разі порушення договору підряду реальними збитками можуть бути витрати на усунення недоліків виконаних робіт або витрати на залучення іншого підрядника.

### Упущена вигода

***Упущена вигода*** – це доходи, які особа могла б отримати за звичайних умов господарської діяльності, якби її право не було порушене.

Наприклад, якщо постачальник не передав товар у встановлений строк, покупець може втратити можливість реалізувати цей товар та отримати прибуток. У такому випадку втрачений прибуток може розглядатися як упущена вигода.

Цивільне законодавство передбачає **спеціальне правило** щодо визначення розміру упущеної вигоди.

*«Якщо особа, яка порушила право, одержала у зв'язку з цим доходи, то розмір упущеної вигоди, що підлягає відшкодуванню особі, право якої порушено, не може бути меншим від доходів, одержаних особою, яка порушила право.»*

(частина третя статті 22 Цивільного кодексу України)

**Відшкодування збитків у разі порушення зобов'язання**

У випадку порушення зобов'язання боржник зобов'язаний відшкодувати кредиторові завдані збитки.

Цивільний кодекс України встановлює:

*«Боржник, який порушив зобов'язання, має відшкодувати кредиторові завдані цим збитки.»*

(частина перша статті 623 Цивільного кодексу України)

Таким чином, відшкодування збитків є одним із основних способів цивільно-правової відповідальності за порушення зобов'язання.

**Принцип повного відшкодування збитків**

Цивільне право ґрунтується на принципі повного відшкодування збитків. Це означає, що кредитор має бути поставлений у майнове становище, яке існувало б у разі належного виконання зобов'язання.

Водночас договором або законом можуть бути встановлені обмеження щодо розміру відшкодування збитків.

**Співвідношення збитків та неустойки**

У договірних відносинах часто передбачається сплата неустойки у разі порушення зобов'язання. У таких випадках виникає питання про співвідношення неустойки та відшкодування збитків.

Залежно від умов договору можливі різні варіанти:

- неустойка може стягуватися поряд із відшкодуванням збитків;
- неустойка може замінювати відшкодування збитків;
- збитки можуть стягуватися лише у частині, не покритій неустойкою.

**Значення відшкодування збитків**

Інститут відшкодування збитків відіграє важливу роль у системі цивільно-правової відповідальності. Він забезпечує ефективний захист майнових прав учасників цивільного обороту та стимулює сторони до належного виконання договірних зобов'язань.

Крім того, можливість стягнення збитків сприяє відновленню економічної рівноваги між сторонами договору у разі його порушення.

**Узагальнення**

Отже, відшкодування збитків є одним із основних правових наслідків порушення договірного зобов'язання. Збитки складаються з реальних збитків та упущеної вигоди і підлягають відшкодуванню у повному обсязі, якщо інше не передбачено законом або договором. Інститут відшкодування збитків забезпечує відновлення порушених майнових прав кредитора та відіграє важливу роль у системі цивільно-правової відповідальності.

## Неустойка як спосіб відповідальності за порушення зобов'язання

Одним із поширених правових наслідків порушення договірного зобов'язання є сплата неустойки. Неустойка виступає спеціальним способом забезпечення виконання зобов'язання та водночас формою цивільно-правової відповідальності за його порушення. Її застосування спрямоване на стимулювання боржника до належного виконання договірних обов'язків та компенсацію негативних наслідків порушення зобов'язання для кредитора.

Поняття неустойки визначене у Цивільному кодексі України.

*«Неустойкою (штрафом, пенею) є грошова сума або інше майно, які боржник повинен передати кредиторові у разі порушення боржником зобов'язання.»*

(частина перша статті 549 Цивільного кодексу України)

Таким чином, неустойка є встановленою законом або договором майновою санкцією, яка застосовується у разі невиконання або неналежного виконання зобов'язання.

**Види неустойки**

Цивільний кодекс України передбачає два основних види неустойки: **штраф** і **пеню**.

*«Штрафом є неустойка, що обчислюється у відсотках від суми невиконаного або неналежно виконаного зобов'язання.»*

(частина друга статті 549 Цивільного кодексу України)

Штраф зазвичай встановлюється у вигляді одноразового платежу, який боржник повинен сплатити кредиторові у разі порушення зобов'язання.

*«Пенею є неустойка, що обчислюється у відсотках від суми несвоєчасно виконаного грошового зобов'язання за кожен день прострочення виконання.»*

(частина третя статті 549 Цивільного кодексу України)

Пеня застосовується переважно у випадках прострочення виконання грошових зобов'язань і має накопичувальний характер, оскільки нараховується за кожен день прострочення.

**Підстави встановлення неустойки**

Неустойка може встановлюватися:

- **законом**, якщо відповідна санкція прямо передбачена законодавством;
- **договором**, якщо сторони передбачили її застосування у разі порушення зобов'язання.

Цивільний кодекс України встановлює:

*«Право на неустойку виникає незалежно від наявності у кредитора збитків, завданих невиконанням або неналежним виконанням зобов'язання.»*

(частина перша статті 550 Цивільного кодексу України)

Це означає, що кредитор має право вимагати сплати неустойки навіть у тих випадках, коли він не доводить факт завдання збитків.

**Співвідношення неустойки та відшкодування збитків**

У цивільному праві важливе значення має питання співвідношення неустойки та відшкодування збитків.

Цивільний кодекс України встановлює:

*«Якщо за порушення зобов'язання встановлено неустойку, то збитки відшкодовуються у частині, не покритій неустойкою.»*

(частина перша статті 552 Цивільного кодексу України)

Таким чином, загальним правилом є можливість стягнення як неустойки, так і збитків, але лише у тій частині, яка не була компенсована неустойкою.

Водночас законом або договором можуть бути встановлені інші правила співвідношення неустойки та збитків.

**Можливість зменшення розміру неустойки судом**

У деяких випадках розмір неустойки, встановлений договором, може бути надмірним і не відповідати наслідкам порушення зобов'язання. У зв'язку з цим закон передбачає можливість судового контролю за розміром неустойки.

Цивільний кодекс України встановлює:

*«Суд має право зменшити розмір неустойки, якщо вона є явно завищеною.»*

(частина третя статті 551 Цивільного кодексу України)

Це правило спрямоване на забезпечення справедливості та пропорційності цивільно-правової відповідальності.

**Значення неустойки у договірних відносинах**

Неустойка виконує важливу роль у системі забезпечення виконання зобов'язань. Вона стимулює сторони договору до належного виконання своїх обов'язків та зменшує ризик порушення договірних умов.

Крім того, застосування неустойки дозволяє спростити процедуру захисту прав кредитора, оскільки для її стягнення не завжди потрібно доводити розмір завданих збитків.

**Узагальнення**

Отже, неустойка є встановленою законом або договором майновою санкцією, яка застосовується у разі порушення зобов'язання. Основними видами неустойки є штраф і пеня. Неустойка може стягуватися незалежно від наявності збитків, а у випадках, передбачених законом або договором, може застосовуватися поряд із їх відшкодуванням. Інститут неустойки відіграє важливу роль у забезпеченні належного виконання договірних зобов'язань та захисті прав кредитора.

## Інші правові наслідки порушення зобов'язання

Порушення договірного зобов'язання може спричиняти не лише майнову відповідальність у вигляді відшкодування збитків або сплати неустойки, але й інші правові наслідки, спрямовані на відновлення порушеного права або припинення договірних відносин. До таких наслідків належать, зокрема, одностороння відмова від зобов'язання, розірвання договору, зміна умов договору та призупинення виконання зобов'язання.

Загальна можливість застосування таких наслідків передбачена Цивільним кодексом України.

*«У разі порушення зобов'язання настають правові наслідки, встановлені договором або законом…»*

(стаття 611 Цивільного кодексу України)

Це положення свідчить про те, що система правових наслідків порушення зобов'язання є відкритою і може включати різні юридичні механізми, спрямовані на відновлення порушених прав сторін.

**Одностороння відмова від зобов'язання**

Одним із наслідків порушення зобов'язання може бути одностороння відмова від його виконання. Такий механізм застосовується у випадках, коли подальше виконання договору втрачає економічний або юридичний сенс для сторони, права якої були порушені.

Цивільний кодекс України встановлює:

*«У разі порушення зобов'язання однією стороною друга сторона має право частково або в повному обсязі відмовитися від зобов'язання, якщо це встановлено договором або законом.»*

(частина перша статті 615 Цивільного кодексу України)

Одностороння відмова від зобов'язання є способом оперативного реагування на порушення договору і дозволяє стороні припинити виконання своїх обов'язків без звернення до суду, якщо це передбачено законом або договором.

**Розірвання договору**

Іншим важливим правовим наслідком порушення зобов'язання є розірвання договору. Розірвання означає припинення договірних правовідносин між сторонами на майбутнє.

Цивільний кодекс України передбачає:

*«Договір може бути змінено або розірвано за рішенням суду на вимогу однієї із сторін у разі істотного порушення договору другою стороною…»*

(частина друга статті 651 Цивільного кодексу України)

Істотним порушенням договору визнається таке порушення, яке завдає стороні значної шкоди і позбавляє її того, на що вона розраховувала при укладенні договору.

**Зміна умов зобов'язання**

У деяких випадках порушення зобов'язання може бути підставою не для припинення договору, а для зміни його умов. Така зміна може стосуватися строків виконання, порядку виконання або інших істотних умов договору.

Зміна договору може здійснюватися:

- за взаємною згодою сторін;
- за рішенням суду у випадках, передбачених законом.

Цей механізм дозволяє сторонам зберегти договірні відносини та пристосувати їх до нових умов.

**Призупинення виконання зобов'язання**

У разі порушення договору однією зі сторін інша сторона може тимчасово призупинити виконання свого зобов'язання.

Такий підхід ґрунтується на загальному принципі взаємності виконання зобов'язань і дозволяє стороні уникнути додаткових збитків до моменту усунення порушення.

**Значення інших правових наслідків порушення зобов'язання**

Інші правові наслідки порушення зобов'язання мають важливе значення для ефективного функціонування договірних відносин. Вони дозволяють сторонам гнучко реагувати на порушення договору та обирати найбільш ефективний спосіб захисту своїх прав.

Застосування таких механізмів сприяє:

- відновленню порушених прав сторін;
- мінімізації негативних наслідків порушення договору;

- забезпеченню стабільності цивільного обороту.

**Узагальнення**

Отже, порушення зобов'язання може спричиняти різні правові наслідки, серед яких важливе місце займають одностороння відмова від зобов'язання, розірвання договору, зміна умов договору та призупинення виконання зобов'язання. Ці механізми дозволяють сторонам ефективно реагувати на порушення договору та забезпечують гнучкість правового регулювання договірних відносин.

## Особливості відповідальності за порушення грошових зобов'язань

Особливе місце у системі правових наслідків порушення договірних зобов'язань займає відповідальність за порушення **грошових зобов'язань**. Грошові зобов'язання є найбільш поширеним видом зобов'язань у цивільному обороті, оскільки вони виникають у більшості договірних правовідносин, зокрема у договорах купівлі-продажу, позики, кредиту, підряду, оренди тощо.

Грошове зобов'язання передбачає обов'язок боржника сплатити кредиторові певну грошову суму у визначений строк та у встановленому порядку.

**Прострочення виконання грошового зобов'язання**

Порушення грошового зобов'язання найчастіше проявляється у простроченні його виконання, тобто у несвоєчасній сплаті грошових коштів. Законодавство встановлює спеціальні правові наслідки такого порушення.

Цивільний кодекс України визначає:

*«Боржник не звільняється від відповідальності за неможливість виконання ним грошового зобов'язання.»*

(частина перша статті 625 Цивільного кодексу України)

Це положення встановлює **особливий режим відповідальності** за грошові зобов'язання. На відміну від інших видів зобов'язань, боржник не може посилатися на неможливість виконання грошового зобов'язання як підставу звільнення від відповідальності.

**Інфляційні втрати**

Одним із правових наслідків прострочення грошового зобов'язання є обов'язок боржника компенсувати кредиторові інфляційні втрати.

Цивільний кодекс України передбачає:

*«Боржник, який прострочив виконання грошового зобов'язання, на вимогу кредитора зобов'язаний сплатити суму боргу з урахуванням установленого індексу інфляції за весь час прострочення…»*

(частина друга статті 625 Цивільного кодексу України)

**Метою інфляційних нарахувань** є компенсація знецінення грошових коштів унаслідок інфляційних процесів. Таким чином, кредитор має право отримати суму, еквівалентну реальній вартості боргу на момент його фактичного повернення.

**Проценти річних**

Окрім інфляційних втрат, боржник зобов'язаний сплатити проценти річних за прострочення виконання грошового зобов'язання.

Цивільний кодекс України встановлює:

*«…а також три проценти річних від простроченої суми, якщо інший розмір процентів не встановлений договором або законом.»*

(частина друга статті 625 Цивільного кодексу України)

Таким чином, закон передбачає мінімальний розмір процентів – **три відсотки річних**, однак сторони можуть встановити інший розмір процентів у договорі.

Проценти річних мають **компенсаційний характер** і спрямовані на відшкодування кредиторові втрат, пов'язаних із тимчасовим користуванням його грошовими коштами боржником.

**Співвідношення процентів, інфляційних втрат і неустойки**

Особливістю відповідальності за порушення грошового зобов'язання є можливість одночасного застосування різних видів майнової відповідальності.

Зокрема, кредитор може вимагати:

- сплату основної суми боргу;
- інфляційні втрати;
- проценти річних;
- неустойку (якщо вона передбачена договором або законом).

Таким чином, ці види відповідальності можуть застосовуватися **кумулятивно**, якщо інше не встановлено договором або законом.

**Значення спеціального режиму відповідальності за грошові зобов'язання**

Спеціальні правила відповідальності за порушення грошових зобов'язань спрямовані на забезпечення стабільності грошового обігу та захист економічних інтересів кредиторів.

Вони мають важливе значення для:

- підтримання платіжної дисципліни у цивільному обороті;
- компенсації втрат кредитора, спричинених інфляцією;
- стимулювання своєчасного виконання грошових зобов'язань.

### Узагальнення

Отже, порушення грошового зобов'язання має особливі правові наслідки. Боржник, який прострочив виконання такого зобов'язання, зобов'язаний сплатити суму боргу з урахуванням індексу інфляції, а також три проценти річних від простроченої суми, якщо інший розмір процентів не встановлений договором або законом. Спеціальний режим відповідальності за порушення грошових зобов'язань спрямований на забезпечення стабільності цивільного обороту та ефективний захист прав кредитора.

## Підстави звільнення від відповідальності за порушення зобов'язання

Цивільне законодавство України передбачає, що порушення зобов'язання не завжди тягне за собою цивільно-правову відповідальність. У певних випадках боржник може бути звільнений від відповідальності, якщо доведе наявність обставин, які виключають його вину у порушенні зобов'язання.

Питання відповідальності за порушення зобов'язання безпосередньо пов'язане з принципом вини боржника.

Цивільний кодекс України встановлює:

*«Особа, яка порушила зобов'язання, несе відповідальність за наявності її вини (умислу або необережності), якщо інше не встановлено договором або законом.»*

(частина перша статті 614 Цивільного кодексу України)

Отже, загальним правилом є те, що для настання відповідальності необхідно встановити вину боржника у порушенні зобов'язання.

### Доведення відсутності вини

Цивільний кодекс України покладає обов'язок доведення відсутності вини на боржника.

*«Особа є невинуватою, якщо вона доведе, що вжила всіх залежних від неї заходів щодо належного виконання зобов'язання.»*

(частина друга статті 614 Цивільного кодексу України)

Це означає, що боржник повинен довести, що він діяв добросовісно, вжив усіх необхідних заходів для виконання зобов'язання, але його порушення сталося з причин, які не залежали від його волі.

### Випадок та непереборна сила

Однією з основних підстав звільнення від відповідальності є настання обставин, які мають характер випадку або непереборної сили.

Цивільний кодекс України встановлює:

*«Особа, яка порушила зобов'язання, звільняється від відповідальності, якщо вона доведе, що порушення сталося внаслідок випадку або непереборної сили.»*

(частина перша статті 617 Цивільного кодексу України)

**Випадок** – це обставина, яка виникла незалежно від волі сторін і яку неможливо було передбачити або відвернути.

**Непереборна сила** – це надзвичайна і невідворотна за даних умов подія, яка об'єктивно унеможливлює виконання зобов'язання.

До таких обставин можуть належати, наприклад:

- стихійні лиха;
- військові дії;
- надзвичайні ситуації;
- інші події, що мають об'єктивний і непередбачуваний характер.

**Обставини, які не визнаються підставами звільнення від відповідальності**

Цивільний кодекс України також визначає обставини, які не можуть бути підставою для звільнення боржника від відповідальності.

*«Не вважається випадком, зокрема, недодержання своїх обов'язків контрагентом боржника, відсутність на ринку товарів, потрібних для виконання зобов'язання, відсутність у боржника необхідних коштів.»*

(частина друга статті 617 Цивільного кодексу України)

Таким чином, економічні труднощі або невиконання зобов'язань іншими контрагентами не звільняють боржника від відповідальності перед кредитором.

**Значення інституту звільнення від відповідальності**

Інститут звільнення від відповідальності за порушення зобов'язання має важливе значення для забезпечення справедливого балансу інтересів сторін у цивільному обороті. Він дозволяє уникнути покладення відповідальності на особу у тих випадках, коли порушення зобов'язання сталося з причин, які не залежали від її волі.

Водночас встановлення чітких критеріїв звільнення від відповідальності запобігає зловживанню правом і забезпечує стабільність договірних відносин.

**Узагальнення**

Отже, боржник може бути звільнений від відповідальності за порушення зобов'язання, якщо доведе відсутність своєї вини або наявність обставин випадку чи непереборної сили. Водночас закон прямо визначає обставини, які не визнаються підставами звільнення від відповідальності, зокрема відсутність коштів або невиконання зобов'язань іншими

контрагентами. Інститут звільнення від відповідальності забезпечує справедливий розподіл ризиків у договірних відносинах.

## Судовий захист прав кредитора у разі порушення зобов'язання

У разі порушення договірного зобов'язання кредитор має право вимагати відновлення своїх порушених прав шляхом застосування передбачених законом або договором способів захисту. Основним механізмом такого захисту є звернення до суду. Судовий захист забезпечує примусове виконання зобов'язань, відшкодування завданих збитків та застосування інших правових наслідків порушення договору.

Право на судовий захист гарантоване на конституційному рівні.

*«Права і свободи людини і громадянина захищаються судом.»*

(частина перша статті 55 Конституції України)

Це положення поширюється і на сферу цивільних правовідносин, зокрема на випадки порушення договірних зобов'язань.

Цивільне законодавство також закріплює право особи на судовий захист її прав та інтересів.

*«Кожна особа має право звернутися до суду за захистом свого особистого немайнового або майнового права та інтересу.»*

(частина перша статті 16 Цивільного кодексу України)

Таким чином, у разі порушення зобов'язання кредитор може звернутися до суду з відповідною вимогою про захист своїх прав.

### Способи судового захисту прав кредитора

У разі порушення договірного зобов'язання кредитор може вимагати застосування різних способів захисту цивільних прав.

Цивільний кодекс України встановлює:

*«Способами захисту цивільних прав та інтересів можуть бути:*

1. *визнання права;*
2. *визнання правочину недійсним;*
3. *припинення дії, яка порушує право;*
4. *відновлення становища, яке існувало до порушення;*
5. *примусове виконання обов'язку в натурі;*
6. *зміна правовідношення;*
7. *припинення правовідношення;*
8. *відшкодування збитків та інші способи відшкодування майнової шкоди;*

9. *відшкодування моральної (немайнової) шкоди;*
10. *визнання незаконними рішення, дій чи бездіяльності органу державної влади…»*

(частина друга статті 16 Цивільного кодексу України)

У сфері договірних відносин найчастіше застосовуються такі способи судового захисту:

- примусове виконання зобов'язання в натурі;
- стягнення неустойки;
- відшкодування збитків;
- розірвання договору;
- зміна умов договору.

**Примусове виконання зобов'язання**

Одним із ключових способів судового захисту є примусове виконання зобов'язання в натурі. У такому випадку суд зобов'язує боржника виконати обов'язок, передбачений договором.

Наприклад, суд може зобов'язати боржника:

- передати товар за договором купівлі-продажу;
- виконати роботи за договором підряду;
- повернути грошові кошти за договором позики.

Такий спосіб захисту спрямований на фактичне відновлення порушеного права кредитора.

**Поєднання різних способів захисту**

Цивільне законодавство допускає можливість поєднання кількох способів захисту. Наприклад, кредитор може одночасно вимагати:

- виконання зобов'язання;
- відшкодування збитків;
- сплату неустойки.

Це дозволяє забезпечити повне відновлення порушеного права та компенсувати всі негативні наслідки порушення договору.

**Значення судового захисту у договірних відносинах**

Судовий захист має важливе значення для забезпечення стабільності цивільного обороту та належного виконання договірних зобов'язань. Наявність ефективного механізму судового захисту:

- гарантує відновлення порушених прав кредитора;
- стимулює сторони до сумлінного виконання договорів;
- забезпечує правову визначеність у цивільних правовідносинах.

Крім того, судовий захист є важливою гарантією реалізації принципу верховенства права у сфері приватноправових відносин.

**Узагальнення**

Отже, у разі порушення договірного зобов'язання кредитор має право на судовий захист своїх прав. Суд може застосувати різні способи захисту цивільних прав, зокрема примусове виконання зобов'язання, відшкодування збитків, сплату неустойки, зміну або розірвання договору. Судовий захист забезпечує ефективне відновлення порушених прав кредитора та сприяє стабільності цивільного обороту.

## Підсумок: правові наслідки порушення договірних зобов'язань

Договірні зобов'язання є однією з основних форм регулювання майнових відносин у цивільному праві. Належне виконання зобов'язань забезпечує стабільність цивільного обороту, передбачуваність правовідносин та ефективне функціонування економічних зв'язків між учасниками цивільних правовідносин. Водночас порушення договірних зобов'язань породжує систему правових наслідків, спрямованих на захист прав кредитора та відновлення порушеної майнової рівноваги між сторонами.

Цивільне законодавство визначає порушення зобов'язання як його невиконання або виконання з порушенням умов договору.

*«Порушенням зобов'язання є його невиконання або виконання з порушенням умов, визначених змістом зобов'язання (неналежне виконання).»*

(стаття 610 Цивільного кодексу України)

Правові наслідки порушення зобов'язання можуть встановлюватися як законом, так і договором між сторонами.

*«У разі порушення зобов'язання настають правові наслідки, встановлені договором або законом…»*

(стаття 611 Цивільного кодексу України)

До основних правових наслідків порушення договірних зобов'язань належать відшкодування збитків, сплата неустойки, зміна умов зобов'язання, припинення або розірвання договору, а також інші заходи, спрямовані на відновлення порушених прав кредитора.

Особливе значення має інститут відшкодування збитків, який забезпечує компенсацію реальних втрат і упущеної вигоди кредитора. Водночас важливим засобом забезпечення виконання зобов'язань виступає неустойка, яка стимулює боржника до належного виконання договірних обов'язків.

Спеціальний правовий режим встановлений для порушення грошових зобов'язань. У таких випадках боржник зобов'язаний сплатити суму боргу з урахуванням індексу інфляції та три проценти річних від простроченої суми.

*«Боржник, який прострочив виконання грошового зобов'язання, на вимогу кредитора зобов'язаний сплатити суму боргу з урахуванням установленого індексу інфляції за весь час прострочення, а також три проценти річних від простроченої суми…»*

(частина друга статті 625 Цивільного кодексу України)

Разом з тим цивільне законодавство передбачає можливість звільнення боржника від відповідальності, якщо він доведе, що порушення зобов'язання сталося внаслідок випадку або непереборної сили.

Захист прав кредитора у разі порушення договірних зобов'язань здійснюється, зокрема, шляхом звернення до суду.

*«Кожна особа має право звернутися до суду за захистом свого особистого немайнового або майнового права та інтересу.»*

(частина перша статті 16 Цивільного кодексу України)

Таким чином, цивільне законодавство формує комплексну систему правових наслідків порушення договірних зобов'язань, яка включає різні види цивільно-правової відповідальності та інші способи захисту прав кредитора. Така система спрямована на забезпечення належного виконання зобов'язань, відновлення порушених прав сторін та підтримання стабільності цивільного обороту.